

המלווים – עמוד תווך של מפעל ההעפלה

כתבו: יהודה בן-צור וצבי בן-צור

'המלווים' היה השם השגור במפעל ההעפלה לאנשי ה'הגנה' – רוב רובם ארצישראלים – שהתלוו לכל אחת ואחת מהפלגות המעפילים. המלווים נבדלו מצוות האונייה – רב החובל ואנשי הצוות הכפופים לו – ולא נספרו בו. בראש המלווים עמד מי שהוגדר מפקד האונייה – הנציג הבכיר של המוסד לעליה ב' ("בעל הבית") ע"ג האונייה. על המלווים הייתה מוטלת האחריות שמטרת ההפלגה תושג, דהיינו שהמעפילים יגיעו בשלום לארץ. הם עמדו בקשר אלחוטי במהלך ההפלגה עם המוסד/ה'הגנה' לגבי התקדמות ההפלגה ושינויים בתוכניות המקוריות שהתחייבו במקרים רבים. באוניות רבות הצוות היה זר, ועל המלווים היה לוודא שהצוות לא נסוג מהתחייבותו עקב מעורבותו בפעילות לא חוקית. ברוב ההפלגות, בשלב הסופי של ההפלגה, היה על המלווים לנסות להתחמק מהסגר הבריטי ולהוריד את המעפילים בחוף מתואם עם כוחות ה'הגנה' בארץ. במקרה הנפוץ של יירוט האונייה, תפקיד המלווים היה להנהיג את המעפילים במאבק נגד כח ההשתלטות הבריטי, אם ההוראות היו בהתאם. לאחר תפיסת האונייה המלווים התחבאו בסליק ע"ג האונייה (אנשי 'סולל בונה' בנמל חיפה היו מחלצים אותם ממנו לאחר זמן מה) או התערבבו בקהל המעפילים ונשלחו יחד אתם למעצר בעתלית/קפריסין.

המלווים היו, עם מעט יוצאים מהכלל¹, אנשי פלי"ם ו'גדעונים' (מפעילי קשר האלחוט של האונייה עם שלוחות המוסד לעליה ב' או ה'הגנה' בארץ). אנשי הפלי"ם נבחרו למשימה בגלל הכשרתם בתחום הימי, ורוב רובם של מפקדי האוניות באו מקרבם. הם וה'גדעונים' – מלווי האוניות לעתיד – נשלחו מהארץ לאירופה² והועמדו לרשות המוסד לעליה ב'. לאחר תקופת הסתגלות ופעילות "יבשתית", באורך משתנה לפי הנסיבות, הם שובצו להפלגות המעפילים. בתפקיד מלווים נטלו חלק הן גברים והן נשים. מספר הנשים בסך כל המלווים היה יחסית נמוך ועם מעט יוצאות מהכלל הן ליוו בתפקיד 'גדעוניות'.

בשתי השלוחות העיקריות של המוסד, באיטליה ובצרפת, מונו רכזים מקרב אנשי הפלי"ם לטיפול בבעיות היחודיות של המלווים, החל בבעיות פרט ומשמעת, ועד לניהול מבצעי ההעמסה והכנת האוניות. עד למועד ההפלגה הועסקו המלווים במשימות שונות: תכנון וביצוע הסבת האוניות למשימת העפלה (החל משלב תכנון ההתקנות היחודיות כמו דרגשי המשכב, המטבח, ותאי השרותים, ועד למרפאה ומקום ל"מזוודת" האלחוט), התקנת תחנות אלחוט יבשתיות (משימה שהייתה בתחום טיפולם הבלעדי של ה'גדעונים'), הדרכה בהכשרות (קיבוצים) בהן השתלמו המעפילים לעתיד, פיקוד על מחנות מעבר בהם המתינו המעפילים להתפנות ספינה עבורם, הכנת המעפילים למשטר החיים באונייה, בחירת חופי העלאה, ארגון הסעת מעפילים ממחנות המעבר לנקודת ההפלגה, ניהול מבצעי העמסת המעפילים ואספקה לדרך על הספינה, כולל בחופים "פתוחים" (הם פיתחו שיטה להעמסה באמצעות כבל, שנמתח מהאונייה לחוף והמעפילים בסירות גומי ללא מנוע, היו מושכים עצמם באמצעותו מהחוף לאונייה), ועוד.

"מוסד" המלווים המשיך להתקיים גם לאחר סיום מפעל ההעפלה. במקום אוניות מעפילים, המלווים ליוו את אוניות הרכש ואוניות עולי גח"ל/אנשי מח"ל שזרמו לארץ במהלך מלחמת העצמאות, כנציגים ע"ג האונייה של מערכת הרכש וה'מוסד לעלייה' (ממשיכו של 'המוסד לעליה ב' לאחר הקמת המדינה) בהתאמה.

¹ בחלק מ"האוניות הגדולות" של מפעל ההעפלה המפקד היה בכיר ב'הגנה' ולא איש הפלי"ם: יוסי הראל היה מפקד ה'אקסודוס', 'כנסת ישראל' ו"הפאנים", לובה אליאב מפקד ה'חיים ארלוזורוב'.

² חלק מה'גדעונים' לא היו ארצישראלים אלא פליטים ניצולי השואה שהוכשרו למשימתם בקורס מיוחד שנערך במרסיי, צרפת.

הפלי"מניק ישראל רותם, מפקדן של 3 הפלגות מעפילים, מסכם את תפקיד המלווים

מתוך ראיון מוסרט עם ישראל רותם - שאלותיו של המנחה איש התקשורת מנשה רז ותשובותיו של ישראל (התמלול הוא של עובד שדה, ולקוח מהסיפור האישי של ישראל רותם, המפורסם באתר):

ש': האם אפשר היה לקיים את מפעל ההעפלה ללא הפלי"ם? - שואל מנשה רז בבוטות.

ת': מה זה בלי הפלי"ם, אם לא היה פלי"ם היו צריכים להיות אנשים אחרים שיעשו את העבודה הזאת וקשה להאמין שימאים זרים היו מוכנים ומסוגלים למלא את התפקיד הזה.

ש': מדוע אתה חושב כי ימאים זרים ומקצועיים לא יכלו לעשות את העבודה?

ת': למלואי אוניות המעפילים היו שני תפקידים עיקריים:

אלף: לשים עין על הצוותים הזרים ולהבטיח כי הם יביאו את הספינה אל היעד. אני זוכר כי באוניה 'תל-חי' הייתי מפקח ברציפות על עבודת הניווט והייתי צריך להפעיל את סמכותי בכדי שנגיע למקום היעד.

בית: התפקיד השני היה ניהול המעפילים ודאגה לקיום סדרי אוכל, בריאות, תנאים סניטריים. הכל בתנאים הקשים במהלך הפלגה בים. אינני מאמין כי אוניית מעפילים הייתה יכולה לצאת לים בלי אנשים שהוכשרו לכך וקיבלו על עצמם אחריות על הספינה ועל חיי המעפילים.

ש': אני מבין שזה היה מבצע לא קל ומסובך!

ת': זה היה עניין לא פשוט, אבל זה עבד. התחלנו בשנת 1945 עם 'דלין' עם 35 מעפילים ובסוף 1947 הפליגו 2 אוניות ה"פאנים" עם 4,500 איש בכל אחת. זה היה מבצע ענק מבחינה ארגונית וצבאית.

ש': אתה מגיע לאירופה, ישראלי צעיר, ממש נער. אתה נפגש לראשונה פנים אל פנים עם הפליטים/המעפילים במחנות ובאוניות. האם הופעתך ה"צברית" והתנהגותך הבוטחת אינה מתנשאת ופוגעת באנשים אותם תוביל בספינות? מה יחסך אליהם?

ת': אני התייחסתי בכבוד ובהערכה רבה אל האנשים שעברו את השואה. אני דל במילים לבטא את ריגשותי אליהם: הרגשה זאת ליוותה אותי גם במעשי. אני זוכר שעל אף ההוראה המחמירה לאפשר הכנסה לאוניה של תרמיל אחר לאיש בלבד, לא יכולתי לעמוד בפני בקשה אישית להוסיף עוד חפץ החשוב מאוד למעפיל, אותו הוא נושא לאורך כל דרך היסורים אותה עבר. המעפילים התייחסו אלינו, המלווים, כאל אנשים מעולם אחר, אולם אני התייחסתי אליהם כאל אנשים שעברו שבעת מדורי גיהנום והיתה לי מלוא ההערכה אליהם.

בסוף הראיון עומד ישרוליק בחוף המפרץ היפה והשקט של פורטו ונרה ומסביר למנשה רז את פרטי הבניה של מדורי המגורים באוניה, ועל קצין הבולשת הבריטי המשקיף מהעבר השני.

*מותיקי המלווים, אנשי הפלי"ם ישראל רותם (מרכז)
ישראל אורבך (משמאל), בחברת בכיר המוסד לעליה
ב' מארה"ב ג'ו בוקסנבאום, על סיפון אוניית המעפילים
'יאשיהו ווג'וד' בנמל סבונה, איטליה, ערב הפלגתה
ארצה ביוני 1946*

זאב וניה הדרי, איש ימינו של שאול אביגור, מסכם כך את משימות המלווים³:

מכיוון שלא היה אפשר לתבוע מהצוות הזר שיטפל בקהל המעפילים המצטופפים עד אפס מקום באנייה, ולעיתים לא היה אפשר לסמוך עליו שיעמוד בכל התלאות הצפויות לו מטעם החוק, נלוו לכל אנייה שליחי ה"הגנה"⁴. באוניות הקטנות היו אלה שניים – המלווה או מפקד האנייה ואיש הקשר (ה"גדעוני"). באניות הגדולות הלך מספר המלווים וגדל, והתפקידים נחלקו ביניהם. אחד המלווים באניות מספר: "הצורה שבה עבדנו היא, לדעתי, טובה מאד ויעילה. איש אחד תפקידו היה לטפל רק בענייני האנשים ובצרכיהם; איש שני תפקידו היה לטפל בעניינים הימיים ולהשגיח על חבר העובדים [קרי: אנשי הצוות], לקשור אתם יחסים ולהיות אחראי על הזהירות ואחר כך ההורדה על החוף, כאשר היתה זו אנייה קטנה שאפשר היה להנחיתה על אחד מחופי הארץ".

תפקידו של המלווה היה חשוב ואחראי ביותר, לא רק להשגיח על רב-החובל הזר, קציניו ומלחיו, אלא גם ללמוד ממנו. עליו הוטל לדאוג לאירגון המעפילים במחנות לקראת עלייתם על האוניות, להכנות לעלייה, להכשרת האניות וקליטת האנשים ולבחירת החוף והקמת הקשר מהחוף אל האנייה. לעיתים נבחר חוף ההפלגה לאחר התייעצות עם שירותי הביון של ארץ ההפלגה, שהמליצו על חוף רצוי שאינו חשוף לעיני הבולשת הבריטית.

המלווים היו אחראים גם להכין את המעפילים להתנגדות למשמרות החיילים והמלחים הבריטיים, הן הכנה פסיכולוגית והן אימון מוקדם בכלי נשק קר, קופסאות חתוכות של בשר, מקלות וכיו"ב; הללו שימשו נשק התנגדות לבריטים שהיו עולים על אניות המעפילים במל חיפה ולעיתים גם בלב ים. המלווים תכננו את המערכה באנייה: גידור הסיפון, חלוקה לקבוצות לוחמים לפי התוכנית והטלת תפקידים עליהם, הכשרת האנייה לעמידה בפני מתקיפה וסגירתה מפני חדירת גאזים, ביצור תאי ההגה וקלקול המנוע כאשר האנייה נתפסה. כאשר אנייה נתפסה בידי הבריטים, נעשו מאמצים להבריח ממנה את המלווים או למנוע את זיהויים ואת עצירתם.

שניים משלושת המלווים של ספינת עולי גח"ל/לאנשי מח"ל 'המורד' (Fabio), אמצע ספט' 1948. משמאל: יהודה בן-צור, וילי רוסטוקר

³ הספר "המוסד לעלייה ב' – יומן המבצעים", הוצאת הספרים של אונ' בן-גוריון בנגב, 1991, עמ' כב.

⁴ גם "באוניות האמריקאיות" של מפעל ההעפלה, שצוותן התבסס על מתנדבים יהודים מצפ' אמריקה, נשמר "מוסד" המלווים, בגלל האופי השונה של משימות המלווים בהשוואה למשימות אנשי צוות האונייה.